

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԱՄԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒՐՁ

Պատուարժան խմբագրող Ռ. Մ. Վ. Վ. Վ.

Վեհապետ - Ս. Վ. Վ. Վ.

Հանդիսարանի 1952 տարուան թիւ 7-9 կը պարունակէ ընդարձակ դրութիւն մը ի մասին Ս. Ղազարու Թանգարանի Հայկական Հին դրամներու հաւաքածոներուն:

«Իշխանական Դրամներ» վերնագրով Բ. հատուածին մէջ Յօդուածագիրը բաւական կը դրազի Լեւոն Բ. ի Իշխան եղած ատեն տպել տուած դրամով, եւ կու տայ կարգ մը բացատրութիւններ որոնք բաւական հետեւ են իրականութենէն:

Ճշգրտելու ուրեմն իրողութիւնները:

Լեւոն Բ. ի Իշխան եղած ատեն տպել տուած դրամի մասին խօսած էին արդէն Ալիշան եւ Սիւլիկեան, երկուքն ալ արձանագրութեան նոյն սխալ ընթերցումով, այսինքն ... ԼԵՒՈՆ ԺԱՌԱՆԳ:

1930 թ. մօտերն էր որ բարեբախտ հանդիպումով մը, իբրեւ անարժէք սղոյնակայ դրամ, ձեռք կ'անցընէի Լեւոն Բ. ի Իշխան եղած ատեն տպել տուած դրամ մը, որ բաւական լաւ պահպանուած ըլլալով կարելի եղաւ ճշգրտել արձանագրութեան սխալ ընթերցումը, եւ ճանչցընել իսկականը՝ որ է Լեւոն Ծառա Այ. Որդի Ստեփանէի:

Դրամը ձեռք անցընելէս եւ ընթերցումն ալ ճշգրտելէս յետոյ առաջին դործս եղաւ իրողութեան հաղորդակից ընել Կիլիկիոյ Հանդուցեալ Կաթողիկոս Սահակ Բ. ը, որուն հետ ծանօթութիւնս ու Հայկական դրամներու մասին խօսակցութիւններս սկսած էին 1910էն ի վեր:

Վեհապետը, որ իր թանկարժէք հաւաքածոյին անբացատրելի ու խորհրդաւոր կորուստէն յետոյ ալ միշտ կը հետաքրքրուէր Հայկական դրամներով, բնական է որ շատ ուրախացաւ իմ ձեռք անցուցած դրամին համար, որ կու դար մանաւանդ ճշգրտել արձանագրութեան ընթերցումը, եւ

լուաւ ինծի թեթեւ հեղինական ժպիտով մը ...

— Կարծեմ ատանկ բան մըն ալ ես ունիմ ...

Ու դարակի մը անկիւնէն, թուղթերու մէջ պլլուած հանեց սղոյնակայ դրամ մը, քիչ մը փոքր իմ ունեցածէս, բայց աւելի հաստ ու շատ լաւ պահպանուած, եւ որուն արձանագրութիւնը համապատասխան էր իմ ունեցածին:

Այս ձեւով լուծուած կ'ըլլար հանելուկ մը, եւ քառասուն եւ աւելի տարիներ կեանք ունեցող սխալ ընթերցում մը կը ճշգրտէր:

Սնդրեցի Վեհապետէն որ իր այդ դրամը քանի մը օրուան համար ինծի տայ, որպէսզի լուսանկարուի. ինչ որ չմերժեց:

Եւ իսկոյն «Բազմավեպ»-ի կը հաղորդէի այս պարագան, համառօտ դրութիւնով մը որ լոյս կը տեսնէր 1930 տարուան «Բազմավեպ»-ի Ապրիլի թիւ 4-ին մէջ, էջ 167:

Հաւանօրէն ուշադիր ընթերցողներ անդրադարձած ըլլալու են ատենին որ երկու տեսակ դրամներու լուսանկարներ կան հոն, ինչ որ իրականութիւնն է արդէն, քանի որ ձախակողմեան զոյգ լուսանկարը՝ Վեհապետին դրամինն էր:

Ատեն անցնելէ վերջ, բարեկամս ԲԺԻԿ Տէր Ղազարեան, տեսնելով Վեհապետին մօտ այդ հաղուածագիր դրամը լաւ պահպանուած վիճակի մէջ, ան ալ ինծի պէս կ'առնէ այդ դրամը Վեհապետէն, լուսանկարել կու տայ եւ դրութիւնով մը կը գրկէ «Չուարթնոց»-ին(1), որ զայն կը հրատարակէ 1930 Օգոստոսի 15-ի թիւին մէջ, էջ 409-10:

Այս մանրամասնութիւնները կու տամ ճշգրտու համար նախ թէ բարեկամս ԲԺԻԿ Տէր Ղազարեան, որ վրէժէ զնահատել հրեւոթիւնները, երբեք ալ ձախակողմեան թիւնը

(1) Տարեգիրք. հրատ. Հ. Բալուեան, Փարիզ, 1930:

էն ունեցած կորսնցնելու արժէքաւոր եւ հաղուածագիր դրամ մը, սա պարզ պատճառով որ ինք չունէր այդ դրամը, եւ Վեհապետին ունեցածէն օգտուելով էր որ «Չուարթնոց»-ին գրկած էր իր գրութիւնը: Յօդուածագիրը կը հաւաստէ նաեւ թէ Բարիդի Նուպարեան Մատենադարանի փոքրիկ հաւաքածոյին մէջ կը գտնուի նոյն այդ դրամէն Յրդ օրինակ մը, «Իսկոյն լաւ պահուած»:

Շատերու, ընդ որս նաեւ Յօդուածագիրն նորութիւն մը ըսած պիտի ըլլամ հաստատելով որ այդ Յրդ օրինակ յորջորջուած եւ «Իսկոյն լաւ պահուած» Լեւոնի Իշխան եղած ժամանակ տպել տուած այդ դրամը նոյն ինքն Վեհապետ Սահակ Բ. ի քով գտնուածն է, զոր Վեհապետ ըրաւ Բարիդի Նուպարեան Մատենադարանին, անոր ընկերացնելով իմ հաւաքածոյէս ... յարժուինս գրաւած 15-20 հատ Կիլիկեան ուրիշ դրամներ:

Լեւոն Բ. ի Իշխան եղած ատեն տպել տուած դրամի մը գիւտը, երբ կու դայ աւելցնել արդէն գոյութիւն ունեցող ցանցաւ օրինակներու թիւը, ինքնին մեծ արժէք մը չի ներկայացներ:

Բայց երբ ան կու դայ անծանօթ, կամ

աւելի ճիշդը սխալ ընթերցուած մը ուղղել առանց ու եւ է տարակոյսի, այդ պարագան է որ կ'արժէքաւորէ այդ գիւտը:

Իմ կողմէ 1930 Ապրիլին հաղորդագրուած Լեւոն Բ. ի Իշխան եղած ատեն տպել տուած դրամին նկարագրութիւնը իր բացատրիկ արժէքը կը ստանայ այն իսկ պատճառով որ՝ քառասուն եւ աւելի տարիներէ ի վեր գոյութիւն ունեցող անիմաստ եւ սխալ կարդացուած արձանագրութիւն մը կը ճշգրտէր:

Իսկապէս զարմանալի է որ իր պրպրտումներուն մէջ ... մինչեւ Լեւոն Բ. ի փոփոխութիւն առիւծի մօրութիւն ... «Կիտաղրական յօրինուածքը» ... մաղէ անցընող Յօդուածագիրը՝ անդրադարձած իսկ չըլլայ Լեւոն Բ. ի խնդրոյ առարկայ հաղուածագիր այդ դրամին իմ կողմէ մատնանշուած այդ շահեկան հանդամանքին ...:

Յուսալով բարի կ'ըլլաք անկիւն մը շնորհելու այս ճշգրտումներուն,

Ձերդ սիրով

Մ. ԵՐԵՅԵԱՆ

10 Յունուար 1953

Հալեպ

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԳՐՈՑ ԺՈՂՈՎՈՂԻՆ

Վեհապետի Անտօն Պօթօլի տպարանին մէջ 1736 ապրիլ 16-ին ձեռք կը զարնէին Միխիթար Սեբաստացիին «Մեկնութիւն զրոյց ժողովողին» տպագրութեան: Հեղինակը արդէն Յունիս 18-ին կրնար Հ. Թովմասին աւետել. «Ծանիր զի ահա մեկնութիւն ժողովողն մերձ է յեղբորի եւ թեթեւ ընդ այսմիկ նաւու զԲ կամ զԳ վասն ձեր յղիցեմ թղթակազմ եւ տեսանիլէք այնու զառհաւատչեան մեկնութեանց:

Եւ եթէ Տէր յաջողեցէ մեկնութիւն Աւետարանին (= Մատթէոս Աւետարանին) ի ձմերանս եղբորի եւ ի դարնան տպագրի, եւ զկնի նորա եթէ Տէր տայցէ կեան, կամ զմեկնութիւն սաղմոսին եւ կամ զբառ-զիրքն ի ձեռս առնելոց եմ» (Թուղթ առ Հ. Թովմաս 1736 յունիս 18): Յատուկ զոհոնակութեամբ կը ծանօթացնէ նաեւ ուրիշ անձերու իր առհաւատչեային հրատարակութիւնը, յայտնելով միաժամանակ

նակ, թէ անիկա շարք մը գրական երկա-
սիրութիւններու նմոյշն է միայն, իսկ
մեկնողական հատորներու շղթայի մը ա-
ռաջին օղակը (Թուղթ առ Իսահակ Վրդ.
1736 յունիս 20. - առ Հ. Յակովբէր իրզը-
րումցի, նոյն օրը. - առ Վրթանէս Արք.
1737 մարտ 23. - առ Հ. Թովմաս 1737
ապրիլ 2. - Գրքիս Յիշատակարանին մէջ,
էջ 445-6. - Իր Աստուածաշունչին՝ էջ
1274ե. - Հ. Մատթէոս Եւդոկիացի, Ժա-
մանակագրութիւն՝ էջ 375 ա)։

Ահա այս գրքոյն է որ մեր պրպտում-
ներուն առարկայ պիտի ընենք։ Զուրկ չէ
չահեկանութենէ, վասնոր թէ Մատթէի
մեկնութիւնը աւելի մեծիկ ծրագրով յը-
ղացած եւ զլուսն հանած է Մխիթար, անոր
մէջ յայտնուող կատարելութիւնները ընդ-
գծելի չափով ժողովողի գիրքը մեկնելու
ատեն հաւաքած փորձառութիւններուն կը
պարտի։

Նկատելով որ միայն քիչերու մատչելի
գիրք մ'է, հետեւեալ վեց կէտերով պիտի
ջանանք հասարակութեան ծանօթացնել
այս արժէքաւոր գործը։

- Ա) Տպագրական գործ.
- Բ) Գրութեան շարժառիթը.
- Գ) Որո՞նք են ուղղափառ մեկնիչի մը
յատկանիշերը՝ Մխիթարի համա-
ձայն։
- Դ) Ի՞նչ աղբիւրներ գործածած է Մը-
խիթար։
- Ե) Մխիթար իբր ժողովողի մեկնիչ։
- Զ) Գրքին բնոյթը եւ զանազան արժա-
նիքները։

Ա. - ՏՊԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾ

Մեկնութիւն գրող ժողովողին. Դիրքը
16⁰. էջ 453. 11×17,5։

Մխիթար որ է բնէ ամէն բանի մէջ դէ-
պի կատարեալը կը ձգտէր, ջանացած է
նաեւ տպագրութիւնը անթերի գլուխ հա-
նել։ Ան յստակ է եւ սպիտակ թուղթի վը-

րայ կատարուած ըլլալով՝ նաեւ դիւրամ-
բռնելի։ Հրատարակչական տեսակէտով,
նաեւ բնագրի անթերիութիւնը նկատած,
իրմէ առաջուան կամ ժամանակակից ոչ
մէկ հայկական տպագրութիւն կրնայ խել
անկէ առաջնութիւնը։

Մեկնութիւնը, ճակատէն մինչեւ վերջին
էջը զարդափակ է։ Կը բովանդակէ յառա-
ջաբան մը (էջ 3-6). պատկեր մը որ կը
ներկայացնէ Սողոմոնի գահը, ուրկէ ի-
մաստուն արքան Իսրայէլացիներուն կը
սորվեցնէ Աստուծոյ երկիւղը եւ աշխարհի
ունայնութիւնը (էջ 8). Ժողովողին մեկ-
նութիւնը (էջ 9-416). կը յաջորդէ զլիսա-
ւոր նիւթերուն ցանկը (417-444). հուսկ
«Յիշատակարան մատենիս» (էջ 445-453)
կը փակէ գիրքը։

Գլուխները՝ մեծիկ գլխագիր գրուած
են։ Անոնց տակը կու տայ գլուխին պա-
րունակութիւնը՝ նոտրագիր։ Նոյնպէս
նոտր գիրով տպուած է ժողովողին բնա-
գիրը եւ Ս. Գրքէն կատարուած որ եւ է
մէջբերութիւն։

Զարդագիր է իւրաքանչիւր գլուխին
առաջին համարին սկզբնատառը, ինչպէս
նաեւ առաջին գլուխին բովանդակութեան
առաջին գիրը։

Առաջին գլուխին վերեւ կայ գեղեցիկ
զարդ մը, տարբեր առաջին եօթը գլուխ-
ներուն եւ վերջին հինգ գլուխներուն հա-
մար։

Ահա այս տպագրութեան հրատարակ-
չական երեւոյթը։

Բ. - ԳՐՈՒԹԵԱՆ ՇԱՐՇԱՌԻԹԸ.
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մխիթար 1733-ին, նիւթական մեծ գո-
հողութիւններ կատարելով ձեռք կը ձգէ
Փարիզեան կոչուած բաղմալեղութեան Աստ-
ուածաշունչը։ Ան տպուած էր Փարիզ,
1628-1645ին, արքունական ծախքերով։
(Պատմութեան աւելի ճշգրիտ տուեալներէ
գիտենք որ անոր տպագրութիւնը գրուած

թուականէն քիչ մը առաջ սկսուած է եւ
նշանակուած թուականէն տասը տարի
վերջ միայն աւարտած)։ Այդ Աստուա-
վերջ միայն աւարտած)։ Այդ Աստուա-
ծաշունչը կը պարունակէր երբայական
բնագիրը եւ վեց հին թարգմանութիւններ։
Երբայական, յոյն (Եօթանասնից կոչ-
ուած), քաղէպցի, սամարացի, ասորի եւ
արաբացի բնագիրներու դիմացը գրուած է
անոնց բառացի լատիներէն թարգմանու-
թիւնը։ Եօթներորդ լեզուն կը ներկայա-
ցընէր Վուլկաթա կոչուած լատիներէն
թարգմանութիւնը։

Մխիթար իր աշակերտներուն հետ իս-
կոյն կը ձեռնարկէ Ոսկան Վարդապետի
հրատարակած Աստուածաշունչը այս եօ-
թին թարգմանութիւններուն լատին
թարգմանութեան հետ համեմատելու,
պատրաստելու համար Ոսկան Վարդապե-
տի Ս. Գրքի հրատարակութեան վերամը-
շակեալ տպագրութիւնը։

Բաղդատութեան ընթացքին հայերէն
Աստուածաշունչի բնագրին մէջ Հանդիպած
բոլոր դժուարիմաց եւ խրթին բառերն ու
ասութիւնները Մխիթար գրի կ'առնէր եւ
եօթը օտար թարգմանութիւններէն քովը
կը նշանակէր այն կամ անոնք, որոնք մա-
սովին կամ ամբողջովին կը լուսարանէին
հայերէնի մթութիւնը։

Մտադիր էր, իր բաղմալեղ կեանքի
ազատ ժամերը օգտագործելով Ս. Գրքէն
հաւաքած այդ լոյսի կարօտ կէտերուն
համառօտ եւ դիւրամբռնելի մեկնութիւնը
պատրաստել, որպէսզի ամէն դասակարգի
հայ, որ կարդալ գիտէր, կարենար ըմբռ-
նել Աստուածաշունչը (Ժամանակագրու-
թիւն, էջ 374բ - 5ա, թ. 3 եւ Աստուածա-
շունչ 1273, էջ)։ Մխիթար իր այս հաւա-
քածոն համառօտարան կ'անուանէ (Ժողո-
վող, էջ 447, տող ար. եւ Աստուածաշունչ
1274ե)։

Ժողովողի մեկնութիւնը այս համառօտ
լուսարանութիւններուն առաջին օղակը
պիտի ըլլար։ Իրականին մէջ նախկին ծը-

րագիրը շատ ընդարձակուած կը գտնենք։
Ոչ միայն խրթին եւ դժուար կէտերը, այլ՝
առհասարակ բոլոր գիրքը կանոնաւոր կեր-
պով մեկնուած է։ Ինք ալ կը խոստովանի
թէ ծրագիրը փոփոխութիւն կրած է (Յի-
շատակարան Մատենիս 447)։

Եթէ աչքի առջեւ ունենանք որ ժողո-
վողի գիրքը միայն տասներկու գլուխներ
ունի եւ թէ անոր մեկնութեան համար 453
էջոց գիրք մը գրած է, այդ մեկնութիւնը
կարելի չէ համառօտ որակել։ Համառօտ
կարելի է կոչել միայն այն պարագային,
եթէ բաղդատենք Բինետա (+ 1637) սպա-
նիացիին ծովածաւալ մեկնութեան հետ։
Սակայն այնքան ընդարձակ մեկնութիւն
Հայոց համար անհաս պիտի ըլլար, եւ Մը-
խիթարի կեանքին մէջ չենք գտներ ո'չ գը-
րական եւ ո'չ ուրիշ ձեռնարկ (ինչպէս
ուրիշ տեղ ալ առիթը պիտի չպակսի ընդ-
գծելու), ուր իր աղբիւն անմիջական օգու-
տը աչքի առջեւ չունենայ։ Ո'վ որ այս
իրողութեան ուշ չի դնէր, չի կրնար ըմ-
բռնել Մխիթարի ո'չ հոգեբանութիւնը եւ
ո'չ անոր գործին իսկական արժէքը։

Հեղինակը այսպէս կը պատմէ այս գրը-
քին հեռաւոր ծնունդը եւ զայն ընտրելուն
դրդապատճառը. «Շնորհօք ամենազօր
Ս. Հոգւոյն յանկ ձեւալ աւարտեցաւ գիրքս
մեկնութեան գրող ժողովողին որպէս ըզ-
կանխահաս պտուղ բաղմամեայ աշխատու-
թեան մերոյ, զոր ի գործ արկաք յընթեո-
նուն եւ ի համեմատելն մեր գրովանդակ
Աստուածաշունչն մեր տուն առ տուն ընդ
եօթեանց լեզուաց թարգմանութեանց.
այսինքն երբայցեւոց.....»

Արդ յետ որոյ եղերեցաք մեք գրնթեո-
նուն մեր զմերս Աստուածաշունչ ընդ եօ-
թեանց լեզուաց, եւ գանձեցաք ի համա-
ռօտարանի մերում զբացատրութիւնս բը-
նաւից մթացելոց եւ դժարիմացից բանից
Աստուածաշունչ գրոյն. կամեցաք, զի
դժուարիմաց բանս միոյ գրոյ մեկնողա-
բար շարագրելով բացայայտեցմք որպէս

զառհառառեայ, ի յօղուտ մանկանց եկեղեցւոյ. եւ պատկանաւոր թուեցաւ մեզ նախ ձեռն արկանել զայսմանէ զրոյ ժողովողին. բայց ի շարադրելն մեր զբացատրութիւնս մթացելոց եւ զժողարիմացից բանից տեսաք զի նաեւ զիւրիմացքն պահանջէին զոմանս բացատրութիւնս. վասն որոյ բացորոշեցաք զի նաեւ զայնս մեկնիցեմք, որպէս զի ամբողջ եւ կատարեալ լինիցի մեկնութիւնն այսորիկ զրոյ. որ է յոյժ օղտակար ամենեցունց այնու, զի զգեցեցեալսն ի մարմնականաց հեշտութեանց, եւ զկապեցեալսն սիրով անցաւորաց ազատէ ի զերութենէ. եւ արձակէ ի կապանաց եթէ բարեպէս ունկնդիր լինիցին բանից նորին զործունէից, որք յոյժ պայծառապէս ցուցանեն զունայնութիւն բնաւից իրաց անցաւորաց» (Յիշատակարան Մատենիս, էջ 445-7):

Բացի ժողովողի մեկնութենէն տպուած ունինք միայն Մատթէի Աւետարանին մեկնութիւնը:

Ինչո՞ւ թողած զեղեցկազոյն զրքերը՝ նախընտրութիւնը տուած է ժողովողին: Վերելի մէջբերութիւնը կը պատասխանէ այս հարցին ալ: Ժողովողը, ըստ Մխիթարի, ամէնուն յարմար օղտակար զիրք մըն է, որովհետեւ բոլոր ժողովողը, ըստ Մխիթարի, ամէնուն յարմար օղտակար զիրք մըն է, որովհետեւ բոլոր մարդոց կ'ուսուցանէ թէ քրիստոնէական կեանքին մէջ ինչպէս պէտք է զարգանան. մինչ ուրիշ զրքեր միայն այս կամ այն դասակարգը աչքի դիմաց ունին, (միշտ Մխիթարի համաձայն): Ուստի դարձեալ կ'ընդգծենք, քանի որ կարելի եղածին չափ ուղած է ամէնուն օղտակար ըլլալ, մեկնութեան համար ընտրած է ոչ զեղեցկազոյն կամ ամենաժանօթ զիրքը, այլ այն որ համարած է ամէնէն օղտակարը. եւ մեկնեց զայն ո'չ կրցածին չափ հմուտ եւ փոխաբան, ըստ իր դարուն ճաշակին եւ հոգեբանութեան, այլ ինչպէս բարոյախօս

հայր մը, որուն միակ զիտումն է իր փորձառութիւնները հաղորդել իր հարազատ զաւակներուն: Այս կէտը չանտեսենք, որովհետեւ մեր յաջորդ կէտին ոսկեղէն բանալին է:

Գ. - ՈՐՈՇՆՔ ԵՆ ՈՒՂՂԱՓԱՌ ՄԵԿՆԻՉԻ ՄԸ ՅԱՏԿԱՆԻՇԵՐԸ ՄԵԻՓԱՐԻ ՀԱՄԱՉԱՅՆ

Մեկնողի մը զործը լաւազոյն կ'ըմբռնենք, եթէ նկատենք անոր քով մեկնողական արուեստին ունեցած հմտութիւնը եւ միանգամայն անոր հետապնդած նպատակը:

Եթէ Ս. Գրքի ո եւ է մեծ մեկնիչի մը զործը բանանք, մեր աչքին պիտի բախի անոնց վերջին աստիճանի խնամքը սրբազան հեղինակներուն ազնաւորութեան մէջ անդամ թափանցելու եւ ամբողջութեամբ անոնք մեր զիմաց պարզելու: Սրբազան պատկառանք մը ունին անոնց եւ ոչ մէկ զիրը աչքէ փախցնելու: Մակայն արդէն Սուրբ Հայրերը բառական իմաստին հետ կանուխէն մշակած են նաեւ անոր հոգեւորական եւ այլաբանական իմաստը, որոնք կ'ըսէին՝ մի միայն Ս. Գրքին յայտնաբերենք: Հեղինակին բուն իմաստը Մխիթար կը կոչէ նկարագրական, իսկ միւս իմաստներու ընդհանուր անուն կու տայ հոգեւորական, ներքին...:

Նախապատուութիւնը ո՞ր իմաստին պէտք է տրուէր: Այսօր ընդհանրապէս, աննշան բացառութեամբ, բառական իմաստը նկատուած է միակ իսկական իմաստը, որուն վրայ պէտք են հիմնուած ըլլալ միւսները: Մակայն տեսութեան այս յստակութիւնը չկար ո'չ Ս. Հայրերու քով եւ նոյնիսկ Մխիթարի ժամանակ: Աղեքսանդրեան դպրոցը՝ առնենք օրինակ անոնց պարագլուխներէն Կղեմէս Աղեքսանդրացին եւ Որոգինէս, այլաբանական իմաստին տակ կը թաղեն բառականը: Ընդհակառակն Անտիոքեան դպրոցը, որուն մեծա-

զոյն ներկայացուցին է Ոսկերեան, շատ իրաւացիօրէն նախապատուութիւնը կու տար բառական իմաստին: Թէ հարցը նըւաղ չափով բայց կենդանի էր Մխիթարի սպրած դարերուն, կ'ապացուցանեն այն հսկայ հատորները, զանազան մեկնիչներու, որոնք միայն այլաբանական իմաստը մշակած են կամ նախապատուութիւնը դէթ անոր տուած:

Մխիթար հայրենիքի մէջ ճանչցած էր երկու հոսանքներու պատկանող Ս. Հայրերու զործերն ալ, ուստի որքան բառական մեկնութեան՝ նոյնքան հոգեւոր կոչուած իմաստին ընտելացած, այնուհանդերձ Ս. Գրքի նախապատու եւ միակ իմաստը կ'ընդունի նկարագրականը (բառականը) եւ կ'ըսէ՝ թէ միւսները միայն այն ատեն արժէք ունին՝ եթէ անոր վրայ հիմնուած են:

Յիշենք մեր զրքէն «Յիշատակարան մատենիս»ին ասոր նկատմամբ ըսածները. «Եւ զի բանք ժողովողին ոչ ունէին զայնքան պիտոյութիւն այլաբանականի եւ վերածականի մեկնութեան, այլ մանաւանդ նկարագրականի, որ է հիմն եւ արմատ այլոց մեկնութեանց, եւ հետեւաբար բարոյականի եւ հոգեւորի. վասն որոյ եւ մեք զայսցանէ առաւել զփոյթ անձին կալաք. եւ միայն զոմանս բանս որք վերահայէին առ Քրիստոս, յետ մեկնելոյ ըստ նկարագրին նաեւ այլաբանօրէն մեկնեցաք» (էջ 447-8. - Ընդգծումները մեզմէ: Կարելի է դեռ յիշել նաեւ Աստուածաշունչի վերջին էջը 1280 «Ոտանաւոր բանք ի զովեստ Աստուածաշունչ զրոց» երկրորդ սիւնին մէջտեղերը եւ ուրիշ տեղեր):

Բայց ինչպէս պէտք է գտնել նկարագրական իմաստը:

Իր Մատթէի Մեկնութեան «Բան առ ընթերցողս»ին մէջ կը բացատրէ. «Ասացի մեկնել, սակայն ոչ այնու յանդգնութեամբ, զի յանձնապատան եղեալ ոչ իրէք իցեմ հայեցեալ ի բանս հարցն սրբոց»

եւ ի մեկնութիւնս տիեզերալոյս վարդապետաց որք ի զանազան դարս ժամանակաց բացատրեցին, եւ մեկնեցին զմիտս բանից աւետարանին Քրիստոսի Տեառն մերոյ: Քանզի հանդերձ խոնարհութեամբ, եւ մեծաւ երկիւղիւ եւ զգուշութեամբ ի յիւրաքանչիւր բանս իմ զաշխատութիւն յանձն առեալ տրամադրեցի զպէսպէս բացատրութիւնս հարցն սրբոց առ ի յարմարել այնց զշարադրութիւնս բանից իմոց. որպէսզի մի դուցէ առ բուն իմացուածն բանից աւետարանին այլազան միտք բանից ներսարդեացին ի ձեռն մեկնողականի շարադրութեանս, քան զոր վնասակարազոյն եւ ամբարշտազոյն յանդգնութիւն ոչ կարէ զոլ բացատրողացն զմիտս, եւ զիմացուածս Աստուածային Ս. Գրոց» (տե՛ս երես 1):

Արդի դարու մեկնիչ մը չէր կրնար ճշգրտապէս բնորոշել մեկնիչի մը այն անհրաժեշտ միջոցը, որ մենք Ս. Հայրերու, Եկեղեցւոյ Վարդապետներու եւ մեծ մեկնիչներու անունով կը ճանչնանք:

Ներկայ Ս. Քահանայապետը իր 1943ին հանած չըջարեականին մէջ, Աստուածաշնչական ուսումները լաւազոյն կերպով զարգացնելու մասին, պատճառը այսպէս կու տայ. «Անոնք թէեւ արտաքին զիտութիւններու հմտութիւններով եւ լեզուներու զիտութեամբ նուազ կարելիութիւններ ունէին քան մեր դարու մեկնիչները, բայց Աստուծոյ Եկեղեցւոյ մէջ իրենց նշանակուած պաշտօնին բերումով դուրս կը ցայտեն երկնային իրերու մասնաւոր ախորժելի հայեցողութեամբ մը եւ մտքի սրտեստութեամբ մը, որոնցմով կը խորանան աստուածային խօսքին մինչեւ խորերը եւ ի լոյս կը բերեն ինչ որ Քրիստոսի վարդապետութիւնը լուսարանելու եւ կամ կեանքի սրբութիւնը յառաջացնելու օղտակար են»:

Սակայն եթէ արդի մեկնիչ մը իր պարտքը կատարած կրնայ համարիլ, երբ

դտնէ Սուրբ Գրքի բնագրին խմատը եւ դուրս ցայտեցնէ աստուածաբանական կէտերուն պատմական կարեւորութիւնը, Մխիթար մեկնիչէ մը ուրիշ երկու բաներ ալ կը պահանջէ, որոնք կը խոստովանինք մեկնողութեան սեղմ սահմաններէն դուրս կ'ելլեն, բայց Մխիթարը լաւազոյն ըմբռնելու համար անհրաժեշտ են:

Ահա ինչ կ'ըսէ. «Գարձեալ, նաեւ այնորիկ բանք խրատականք եւ առաղըեցմունք հոգեկանք պատշաճեալք առ բնաբանսն որք ուրեք ուրեք եղան ի մէջ յետ մեկնելոյ զմիտս բնաբանին, ոչ պարտին ասիլ երկարացուցիչք մեկնաբանութեան. վասն զի մինն ի բազմաց պարտաւորութեանց բացատրողին զմիտս Ս. Գրոց է այս, զի ուրեք ուրեք ըստ պահանջման տեղոյն ի ձեռն հոգեկան խրատուց առաղըիցէ ընթերցողացն զմեկնութիւնս Ս. Գրոց. որպէսզի այնու զարթնուցուն առ ի վերաքաղել ի բանից Ս. Գրոց զօգտակար պտուղս առ կեցութիւնս հոգեւոց իւրեանց. եւ լինիցին ոչ միայն լսողք, եւ կամ ճանաչողք բանիցն, այլ եւ առնողք:

Նոյնով կերպիւ պարտաւորի բացատրողն զմիտս բանից Ս. Գրոց առաղըել նաեւ ընթերցողացն նաեւ զճարտութենէ կաթողիկէի հաւատոյ ի վերայ այնց բնաբանից զորս այլով կերպիւ մեկնեալք են, եւ կամ մեկնել նկրտին հակառակորդն, որպէս զի այնու ոչ միայն զպարտս իւր վճարիցէ, այլ նաեւ ջատագովելովն զճըլմարտութիւն՝ զվարդապետական պաշտօնն իւր փառաւոր առնիցէ, ոչ զանդիտելով յայտմանէ թէ այնու զանձն իւր ենթ բազմազանից եպերանաց հակառակորդաց զնէ: Վասն զի նոքա որք որոնեն զփառս եւ զհամբաւս, հարկաւորին ի մոռացումն արկանել զճարտութիւնն, նոյնպէս եւ նոքա որք ջատագովեն զճարտութիւն, հարկաւորին ի մոռացումն արկանել ըզփառս եւ զհամբաւս իւրեանց» (Մեկնութիւն Մատթէի, Երես 2բ - 3ա):

Արդի դարու հեղինակ մը հաւանաբար այսպէս պիտի արտայայտէր Մխիթարի այս երեք սկզբունքները: Մեկնիչ մը պէտք է հետեւեալ յատկութիւնները ունենայ.

1. Պէտք է ջանայ գտնել սրբազան հեղինակին բառական խմատին նրբերանգներն անգամ.
2. Պէտք չէ մոռնայ որ վարդապետ ալ է, ուստի բառական խմատը գտնելէն վերջ անկէ ողբեալ խրատներ հանելու է.
3. Հակաճառութեամբ կէտերու մէջ կաթողիկէ հաւատքին ճարտարութիւնը ջատագովելու է, նոյնիսկ երբ իր անձնական փառքն ու համբաւը վտանգի ենթակայ ըլլայ:

Մխիթար ունի դեռ ուրիշ առաձներ ալ, որոնք սակայն անհրաժեշտ չեն իր դործը լաւազոյն կերպով ըմբռնել կարենալու համար, ուստի զանց կ'ընենք զանոնք յիշատակել:

Դ. — Ի՞նչ ԱՂԻԻԻՐՆԵՐ ԳՈՐԾԱԾԱԾ Է ՄԽԻԹԱՐ

Կը համարիմ որ Մխիթարի գործերուն նկատմամբ մեր գիտցածներուն մէջ ամէնէն տարտամ կէտն է ասիկա: Ինք յայտնի կերպով երբեք աղբիւր մը չի նշանակեր: Եղբայրացութիւններս թէեւ չափազանց հեռու են վերջնական ըլլալէն, այնուհանդերձ համոզուած եմ, որ մեծապէս պիտի ծառայեն ամէն անոնց, որոնք պիտի ձեռնարկեն Մխիթարի զանազան գործերուն մէջ գտնելու այն կախումնաւորութիւնը որ ունի ուրիշներէն եւ այն տարրը որ դըրած է իր կողմէն:

Գրքի ճակատին վրայ յայտարարութեան մը պէս գրած է. «Ըստ մտաց եւ իմացմանց մեկնութեանց Հարցն սրբոց եւ Վարդապետաց Եկեղեցւոյ. եւ մեծամեծաց մեկնչաց աստուածաշուք Սուրբ Գրոց: Այլ եւ վերահայեցմամբ Երրայականի բուն նշանակութեան, որ Երեւի ի թարգմանութիւնս բազմաց ընդունաց, այսինքն Լատին

նացւոց, Յունաց, Ասորաց, Արաբացւոց եւ Քաղղէացւոց»: Միասին Մատթէի Մեկնութեան «Բան առ ընթերցողս»-ին առաջին երեսի «Ասացի մեկնել» պարբերութեան (որ վերեւ արտատպեցինք), իր ամէնէն յատակ տեղերն են, որոնց մէջ իր աղբիւրները նշանակած ըլլայ: Մեր գրքին մէջ կը յիշատակէ միայն Ս. Ներսէս Շնորհալին, կատարելով անկէ մէջբերութիւն մը, որ բնականաբար չի կրնար նոր լոյս տալ այս հարցին, քանի որ նոյն Սուրբ Ժողովողի մեկնութիւն մը գրած չէ. եւ ոչ Ոսկերեքանի Մատթէի մեկնութեանէն կատարած կոչումը (էջ 221):

Սուրբ Գրքէն կատարած մէջբերութիւններն ալ կարելի չէ մեկնակէտ առնել: Անոնք ընդհանրապէս շատ աւելի սակաւաթիւ են քան ու եւ է հին կամ նոր հեղինակի քով: Միւս կողմէն աւելի դիւրին պիտի ըլլար մատնանշել ուրիշ հեղինակներու իրարու հետ ունեցած մէջբերութիւններու առնչութիւնը, քան իր եւ ո'ր եւ է մէկ հեղինակի միջեւ:

Խոսքսիող լուսաբանութիւնը անապասելիորէն երեւցաւ: Բաղդատելով Մխիթար Արքայի ձեռագիր մեկնողական գործերը, անդրադարձանք որ Կոռնելիոս ա Լաբիտէն այն հեղինակը, որ իրեն առաջնորդ ընտրած էր (բացի Սաղմոսներէն): Նախապէս ալ բաղդատած էի այդ ընդարձակ մեկնիչին հետ, բայց անուրանալի կախումնաւորութեան ոչ մէկ կէտ ձեռք ձգած: Նոր դիւտս յորդորեց կրկին ձեռք առնել Կոռնելիոս ա Լաբիտէն: Այս անգամ պրպըտումներս պսակուեցան: Յատկանշական կէտեր, որոնցմէ յատկապէս յիշուելու արժանի է գրքին բաժանումը երկու հաւասար մասերու ու ան ալ գրեթէ միեւնոյն բառերով կատարուած (բաժանում մը որ Կոռնելիոս ա Լաբիտէի միայն յատուկ կը թուի), որոչ կերպով երկուքին մէջ կապ մը կը նշէին:

Եթէ Սուրբ Գրքի կոչումներն ալ առն-

ենք ամէնէն աւելի այդ հեղինակին հետ նմանութիւններ կը գտնենք: Ուստի ամէն բան նկատի առնելով կրնանք ըսել, որ Կոռնելիոս ա Լաբիտէն նաեւ այս գրքի շարադրութեան մէջ գէթ իր նախասիրած հեղինակներէն մին է: Իր կախումնաւորութիւնը այդ հեղինակէն հոս նուազ զգալի է քան իր ձեռագիր մնացած աշխատութիւններու մէջ, որովհետեւ մեր պարագային մէջ պարզ համաոգտող մը չէ եղած այս կամ այդ հեղինակին, այլ զանազան հեղինակներ աչքի առջեւ ունեցած եւ ըստէպ անոնց կարծիքները համադրած եւ կամ անձնական տեսութիւններով նոր ըզգեստ մը հազուեցուցած է:

Որո՞նք էին միւս հեղինակները որոնք օգտագործած է: Կէտի մը (զլ. 12, համար 11) չափազանց յատկանշական մեկնութիւնը եւ ուրիշ կէտեր ցոյց կու տան որ Մխիթարի ծանօթ էր նաեւ Բիւնետա Սպանիացի մեկնիչին կոթողային մեկնութիւնը, որ թէ' ընդարձակութեամբ եւ թէ' լաւութեամբ մեր գրքին ամէնէն մեծ մեկնութիւնն է եւ դեռ գերազանցուած չէ: Սակայն հաւանաբար Կոռն. ա Լաբիտէի չափ արժէք չէ տուած անոր:

Ժխտական կերպով ըսենք՝ աչքի առջեւ ունեցած չի թուիր Դիքիմուսը, որ Կոռն. ա Լաբիտէն վերջ իր գլխաւոր աղբիւրն է ձեռագիր մնացած իր աշխատութիւններուն մէջ: Արդեօք չափազանց համաոգտ ըլլալուն համար թէ աւելի հաւանաբար զինք դեռ ճանչցած չըլլալուն, չենք դիտեր:

Ս. Հայրերէն աչքի առջեւ ունեցած չի թուիր Ս. Հերոնիմոսը՝ Ժողովողի լաւագոյն հին մեկնիչը: Ժխտական կը թուի նաեւ Ս. Գրիգոր Նիսացիէն եւ Ս. Ներսէս Լամբրոնացիէն անմիջական կախումնաւորութիւնը: Բաղդատութիւններս իսկական կախումնաւորութիւն մ'ընդունելու կ'ընդգիմանան: Պատահական նմանութիւնները, որոնց կը հանգիստանան, առաւելեք կը

բացատրեն մերոյ չեալ ընդարձակ մեկնութիւններու հետ իր ծանօթութիւնը, որոնք իրենց աշխատութիւններուն մէջ ո'չ միայն կը յիշատակեն Ս. Հայրերը կամ նախորդ դարերու հեղինակները, այլ նաեւ անոնցմէ ընդարձակ կոչումներով կը նկարեն:

Ամփոփելով ըսածսիս՝ կոռն. ա. Լարիտէի հետ, նուազ չափով գործածած կ'երեւի Բինետա-ն: Ս. Հայրերէն նաեւ հայերը մէջն առնելով, դէթ մեկնած ատենը անմիջապէս աչքի առջեւ ունեցած չի թուիր ոչ մէկը: Միւս կողմէն չափազանց հաւանական է որ ուրիշ հեղինակներէ ալ օգտուած է, բացի վերեւ յիշուածներէն: Որո՞նք են այդ հեղինակները, մեկնիչնե՞ր թէ Ժողովողի այս կամ այն կէտը պատահաբար մեկնողներ, ահա կէտ մը՝ որու մասին այսօր դեռ ոչինչ կրնանք ըսել:

Իր մեկնութեան ուրիշ մէկ շատ կարեւոր աղբիւրը եղած է իր համառօտարանը: Անոր մէջ, ինչպէս ուրիշ տեղ տեսանք, Աստուածաշունչի վերապատմութիւնը պատրաստած ժամանակ հաւաքած էր հայերէնին մէջ հանդիպած բոլոր միջին կէտերը եւ անոնք միւս թարգմանութիւններուն, գլխաւորապէս Եօթանասնից յունարէն թարգմանութեան հետ բաղդատելով լուսարանել ջանացած: Նոյն համառօտարանը հիմ առնելով լուսարանած է նաեւ Ժողովողի մեկնութեան մէջ զանազան համարներ եւ բառեր, մերթ ըստ քարգմանութեանց անորոշ բացատրութեամբ կիրարկելով զանոնք, մերթ յայտնի կերպով յիշատակելով օգտագործած թարգմանութիւնը, մերթ ալ առանց ակնարկ մ'իսկ ընելու:

Վերջին մեծ աղբիւրը որ այս երկասիրութեան մասնաւոր արժէք մը կ'ընծայէ, իր կորովի միտքն է, որ բոլոր դրբին միութիւն կու տայ, որքան ալ զանազան աղբիւրներէ օգտուած ըլլայ: Ասիկա սակայն մեր վերջին կէտին նիւթը պիտի ընենք:

Ե. — ՄԽԻԹԱՐ «ԺՈՂՈՎՈՂ»Ի ՄԵԿՆԻՉ

Արդիներուն ներածութիւն կ'ոչածը «Յառաջարանութիւն. Առ բանս Մեկնութեան Ժողովողին» կ'անուանէ Մխիթար: Անոր մէջ կու տայ ընդհանուր տեղեկութիւններ դրբին հեղինակին, օգտակարութեան, նպատակին եւ պարունակութեան մասին:

Գրքին հեղինակը կ'ընդունի Սողոմոնը, որ ըստ իրեն հեղինակ է նաեւ Առակներու դրբին, Երգ Երգոցին եւ Իմաստութեան դրբին: Ասոր վրայ հիմնուած՝ Կոռնելիոս ա. Լարիտէի և ուրիշ հեղինակներու հետ կը հետեցնէ թէ Սողոմոն որոշ աստիճանաւորութիւն դրած է իր այս հեղինակութիւններուն մէջ: Անոնցմէ առակները՝ մանուկները (հոգեւոր կեանքին մէջ ըսկրանակները) աչքի առջեւ ունեցած է. Ժողովողը՝ կը խօսի զարդացածներուն (հոգեւոր կեանքի լուսաւորութեան ճամբուն մէջ գտնուողներուն). Երգ Երգոցը՝ կատարելութեան հասածներուն. Իմաստութեան դրբը «ի կեանս հայեցողականութեան ժամանեցելոց. եւ կամ պահպանողական ամենեցունց» (տես էջ 5-6):

Ներշնչումի եւ անկէ բխող աստուածային եւ մարդկային հեղինակներու փոխյարաբերութիւններու նկատմամբ, դործիական կոչուած վարդապետութեան կը հետեւի: «Նախապետական հեղինակ զբոյս այսորիկ է Հոգին սուրբ, որով ասացան բանք այսորիկ մատենի, և զրեցան. ըստ որում եւ այլոց մարդարէից եղեւ» (էջ 3):

Սողոմոնին վերագրելու իր փաստը նոյնպէս աւանդական է. «Որպէս եւ յառաջնում տան բացայայտի, ուր ասի. թէ բանք այսորիկ մատենի են բանք Սաղոմոնի որդւոյ Դաւթի» (էջ 3):

Գրքին նպատակին մէջ ալ հիշերուն կը հետեւի. «որպէս զի այսու մարդիք ի սիրոյ զգալեաց ճողովրդեալք առ խոկումն եւ

առ սէր իմանալեաց եւ հոգեւորաց, եւ վերջնոյ վախճանին վերածիցին» (էջ 3):

Հեղինակին արքայական անձնաւորութիւն ըլլալը՝ նմանապէս նախախնամական կը համարի, իր նախորդներուն պէս: Ահա ի'նչ տրամաբանութեան վրայ յեցած. երբ իմաստութեան փիլիսոփայ, ամէն հարստութիւններու եւ վայելքներու տէրը կ'ըսէ ամէն բան ունայն է, շատ աւելի ուժգին կ'աղբէ, քան եթէ նոյն բանը աղքատ հովիւ մը հաստատէր, որքան ալ ան մարդարէ մը ըլլար (տես էջ 4-5):

Ինչպէս առիթ ունեցանք ակնարկելու, զիրքը երկու հաւասար գլխաւոր մասերու կը բաժնէ: Այս բաժանումին համաձայն առաջին վեց գլուխները բոլոր իրերու ունայնութիւնը շեշտելու կը ծառայեն. իսկ վերջին վեց գլուխները ցոյց կու տան թէ ճշմարիտ երջանկութիւնը կը կայանայ առաքինի կեանքին մէջ. «Նախապետական մասունք մատենիս են երկու. քանզի ի սկզբանէ մինչեւ ի եօթն գլուխն որ է արդար կէսն բանից մատենիս, խօսի զունայնութենէ ամենից իրաց որք են ի ներքոյ արեղական, ի ձեռն պէսպէս բանից: Եւ անոր մինչեւ ի վախճան դրոյս ցուցանէ զճշմարիտ երջանկութիւնն եւ զբարին մարդոյն կայանալ ի յառաքինութեան եւ յաստուածապաշտութեան եւ յերկիւղի Տեառն» (էջ 6):

Այս նախապետելիքներով կը պատրաստէ մեզ, իր մեկնութիւնը լուսաւորոյն հասկընալու համար:

Իբր վարդապետ կամ ուրիշ բառերով հոգեւոր հայր՝ ամէն հնարքի կը դիմէ, որպէսզի նաեւ հոգեպէս օգտակար ըլլայ անոր ընթերցումը, հետեւաբար կը յորդորէ ընթերցողները, որ երկու կէտերու ուշադիր ըլլան. նախ պէտք են մեկնութիւնը բնաբանը ուշադիր կերպով կարդալ եւ յիշողութեան մէջ դրոշմել, ըլլայ երբ առնոց իմաստը բացորոշ թուի, ըլլայ երբ միջին: Միայն բնաբանը լուս մը մտքին մէջ

պահելէն վերջ անցնելու է մեկնութիւնը կարդալու (տես էջ 449): Երկրորդ՝ անկէ կեանքին համար օգտակար դաս մը հանել (տես էջ 449-53):

Իր կողմէն ընթերցողներուն կը խոստանայ պարզ ոճ գործածել. եւ Մխիթար կատարեալ յաջողութեամբ իրագործած է այս մտադրութիւնը: Պարզ եւ յստակ է այն աստիճան, թէ՛ բնաբանները վերլուծելուն եւ թէ՛ անոնց բնագործութեան մէջ, որ նկատելով դրբին իրթին եւ մեր մտածելակերպէն հեռացող հանգամանքը, բացառիկ երեւոյթ մը կարելի է համարել: Կը խոստանայ նաեւ խուսափիլ երկարաբանութենէ. «զի մի դուցէ զճանճրութիւն ի յընթերցողսն պատճառեալ տաղտկալի երեւիցէին բանքն. եւ մանաւանդ զի մի դուցէ նկարագրական մեկնութիւնն թաղիցիւր ի մէջ բաղմութեանց բանից նուազ հարկաւորաց, եւ կամ աւելորդականաց» (էջ 448-449):

Մեկնելու համար ընդհանրապէս իբր բնաբան կ'առնէ համար մը, մերթ երկու կամ աւելի համարներ, երբ անոնք նոյնազգի խորհրդածութիւններու խմբակ մը կը ձեւացնեն: Կը սկսի զայն կամ զանոնք բացատրել, ջանալով գտնել նախեւառաջ անոր բառացի իմաստը, որ իր քով նկարագրական կը կոչուի: Երբեմն նկարագրական իմաստը յայտնի կերպով կը զանազանէ միւս իմաստներէն:

Երբ բառեր, աստութիւններ կամ նախադասութիւններ մասնաւոր կերպով հարկ ըլլայ լուսաբանել կամ ուղղել, խնամքով կը բացատրէ զանոնք: Բառերու կամ աստութիւններու բացառիկ առումին իմաստը երբեմն արդէն իսկ բնաբանին մէջ կու տայ փակագլխի մէջ զնելով անոնց իմաստը, բայց ընդհանրապէս մեկնութեան ընթացքին: Իր սրբաբնութիւններուն համար կիրարկած գլխաւոր գործիքներն են Բաբելի բաղմալեզուեան Աստուածաշունչը, համարին կամ բառին տուած իմաստը բը-

նագրին մէջ, բայց ամէնէն աւելի մեկնիչները՝ որոնց կը հետեւի: Շատ քիչ անգամ կ'ըսէ թէ իր լուսաբանութիւններուն համար ո՛ր եղանակը գործածած է:

Իւրաքանչիւր համարին ընդհանրապէս մէկ բառական մեկնութիւն կու տայ (Ձեռագիր մեկնութիւններուն մէջ ասիկա բացառութիւն չունի), բայց կրկին մեկնութիւններու բացառիկ օրինակներ չեն պակսիր (Յ, 7: 9, 10: Է, 24: Ժ, 11):

Երբ բառական իմաստը յարմար դառնէ, անկէ կեանքի համար դաս մը կը հանէ: Այս պարագային ամէն ջանք կը թափէ ցոյց տալու, թէ ժողովողը աշխարհի իրերուն ունայնութիւնը քարոզելով, կ'ուզէ սիրելի դարձնել Քրիստոսի քարոզած աստուածաբանական եւ բարոյական առաքինութիւնները: Նպատակին հասնելու համար չի քաշուիր եւ ոչ իսկ շան պոչի առակը պատմել (էջ 248-9): Արդեօք Մխիթար բառացի իմաստին լրացուցիչ անբաժանելի մաս մը կը համարէր այս բարոյական մեկնութիւնը՝ թէ ոչ, յայտնի չէ: Ասիկա բնական հետեւանք մը կարելի է համարել իր դրութեան, քանի որ ժողովողի գիրքը բարոյական նպատակով եւ ան ալ առաքինական կեանքին մէջ արդէն զարգացնելուն համար գրուած կը համարէր:

Բարոյական մասին մէջ ցոյց կու տայ զպրոցական բարոյական աստուածաբանութեան խոր հմտութեան հետ, նաեւ հօր մը տաք սրտին ջերմութիւնը, որ ախտերու տեղեկութեան եւ անոնց վտանգներու դիմաց կը բանայ առաքինական կեանքին առաւելութիւնները (Ժ, 20: ԺԱ, 6: ԺԲ, 1: Եւ Ս. Գրքի ուսման առաւելութիւնները (ԺԲ, 11: 12):

Ըլլա՛յ նկարագրական, ըլլա՛յ բարոյական մեկնութիւններուն մէջ կը պարփակէ ամէն հասակի եւ ամէն վիճակի մարդիկ: Ուսեալին եւ դեռ աւելի թերու քրիստոնեային օգտակար ըլլալ հաւասարապէս

կը մտահոգէ զինք (էջ 305-7): (Ասիկա նշան է որ երբ ինք յառաջաբանին մէջ կ'ըսէ թէ Սողոմոնի երկրորդ գիրքը զարգացածներուն համար գրուած է, պէտք չէ չափազանց բառացիօրէն առնենք): Կը շեշտէ թէ առաքինական կեանքին հիմերը դեռատի հասակէն պէտք է դնել. հասուն հասակի մարդիկ իրենց կորովին բոլոր թափովը պէտք է գործադրեն եւ ծերերը իրենց տկարութիւններուն համար պայքարը լքելու չեն:

Բարոյական մասը մասնաւորապէս եօթներորդ գլուխէն սկսեալ զրքին ամէնէն ընդարձակ մասը կը դառնայ: Շատ անգամ միեւնոյն ճշմարտութիւնները կը վերադառնան, սակայն տարբեր կերպարանքներ հաղած եւ չենք ձանձրանար այդ կրկնութիւններէն, որովհետեւ օծուն են անկեղծ եւ ջերմ ու առինքնող շունչով մը:

Բառական եւ բարոյական իմաստէն վերջ ամէնէն աւելի հոգեւոր իմաստը կը կիրարկէ: Յատկապէս տասներկուերորդ գլուխը շատ օրինակներ ունի անկէ:

Կը ճանչնայ դեռ այլաբանական եւ յարմարական իմաստներն ալ նուազ չափով:

Մեկնիչի, բարոյախօսի եւ սրբազրիչի շրջանակէն երբեմն յանկարծ կ'անցնի կրօնքի ճշմարտութիւնները ջատագովելու (Ժ, 11: 9, 7: Թ, 10): Ասոնց մէջ կը վերապրի Մխիթարը՝ այն ճշմարտութեան ախոյեանը, որ երբեք չէ դադրած քարոզելու իր համոզումները, որոնց ճշմարտութեան վրայ կատարեալապէս համոզուած էր. անթարթ յանձն առնելով ճշմարտութեան յաղթանակին համար իր փառքին կամ համբաւին կորուստը: Միւս կողմէ վիրաւորիչ արտայայտութիւն չունի ոչ մէկուն համար, նոյնիսկ ամէնէն փափուկ հարցերը բնադրած ատենը (էջ 203-7 կամ 297):

Եթէ աւելցնենք որ քրիստոնէական ճշմարտութիւններով սնած Մխիթարը կը

լրացնէ եւ քրիստոնեայի մը յարմար կը դարձնէ ժողովողի անկատար բացատրութիւնները, առաջին համարէն մինչեւ վերջին համարը, կը համարինք որ մեկնիչ Մխիթարի վրայ կարեւոր կէտերը բոլոր թուարկած ըլլանք (Ա, 2: Ա, 5: Ա, 8):

6. — ԳՐԻԳՈՐ ԲՆՈՅԹԸ ԵՒ ԶԱՆԱԶԱՆ ԱՐԺԱՆԻՔՆԵՐԸ

Ժողովողի մեկնութիւնները, ինչպէս առհասարակ Մխիթարի բոլոր գրական երկասիրութիւնները կամ ուրիշ ձեռնարկները պատահականութեան յայտնի դրոշմը կը կրէ: Դնենք զայն նախ Մխիթարի ընդհանուր գործունէութեան շրջանակին մէջ:

Քրիստոսատիպ առաջնորդներ փնտռելու իր երկար թարթափումները եւ յուսախարութիւնները հասունցուցին իր մէջ հոգիներու առաջնորդ դառնալու զազափարը: Իսկ հայրենի գաւառներուն մէջ կատարած իր առաքելական գործունէութեան առաջին քայլերը, բացին իր դիմաց հայ ժողովուրդին զանգուածային մեծամեծ պէտքերը, որոնց բաւարարել չէր կարող անհատ մը ու ծնուցին իր մէջ միաբանութիւն հիմնելու զազափարը: Յաջորդաբար իր առաջին աշակերտին՝ Յովհաննէս պատանին եւ իր անձնական պէտքը հոգեւոր զրքերու, յորդորեցին զինք որ հրատարակիչ ասպարէզն ալ ընդգրկէր: Տպուած Աստուածաշունչին պակասը, որ Ոսկան Վարդապետի հրատարակածին ըստ պատումովը համատարած զգալի էր, առիթը կու տար որ անոր վերամշակեալ տպագրութեան ձեռք դարնէր: Ու ինչպէս վերեւ տեսանք, այդ հրատարակութիւնը պատրաստած ատեն անդրադառնալով որ հայ Աստուածաշունչը բազմաթիւ մուծ եւ խրթին կէտեր ունէր, մտադրեց այդ անպատեհութիւնը բառնալ համաոգ մեկնութեամբ մը, որպէսզի իր կոթողային Աստուածաշունչի տպագրութեան ընթեր-

ցումը իսկապէս տար այն պտուղը, որուն համար երկար տարիներու տաժանելի աշխատանքը բերած էր: Այդ մեկնութիւններուն առաջին նմոյշը ժողովողի մեկնութիւնը կ'ըլլար:

Ահա թէ ի՞նչպէս Մխիթարի կեանքին մէջ մէկ դէպքը կ'օգտակուի յաջորդին եւ վերջինը ծնունդ կու տայ նորագոյնի մը:

Սակայն գործունէութեան այս պատահական եղանակին միութիւն կու տայ այն նպատակը, որուն կը դիմեն իր բոլոր ձեռնարկները իր ազգին բարոյական եւ ուսումնական մակարդակին բարձրացումը: Բացառիկ յատկութիւններ յարմար կ'ընեն զինք այդ հետապնդած նպատակին հասնելու համար: Նախ եւ առաջ կ'ապրի իր դարուն հետ. ամէն դէպք իր տպաւորուող հոգիին մէջ ճշգրիտ արձագանք կը գտնէ: Զանոնք կ'անցնէ իր հուժկու անհատականութեան ազօրիքէն եւ բիւրեղացած ու հայ միջավայրին օգտակար կը վերադարձնէ: Յետոյ անխախտ հաւատքը ունեցած է միշտ դէպի բարին, դեղեցիկը եւ ճշմարիտը որոնք պիտի յաղթանակեն: Ժողովողի մեկնութիւնը այդ յաղթանակը փութացնելու համար գրուած է:

Բայց ինչո՞ւ թողնու աւելի գեղեցիկ զրքեր, ընտրած է ժողովողը: Որովհետեւ ամէնէն աւելի անոր մէջ կը գտնէ բնածնունդ իր դարը հրատապ կերպով հետաքրքրող հարցերը եւ անոնց լուծումը: Ստուգիւ դժուար է Ս. Գրքին մէջ գտնել ուրիշ գիրք մը որուն մէջ տիրող բնականութիւնը, ընկերային դասակարգերու անարդար վիճակը, եղբայրադու ետասիրութիւնը եւ դրամին ետեւէն շնչառապա վազեցին զանազան փուլերը, աւելի ուժգին եւ ցնցիկ կերպով արտայայտուած ըլլան:

Մխիթար կոթնած Սողոմոնի աստուածատուր իմաստութեան եւ հեղինակութեան վրայ, պահակի մը պէս կ'ազդարարէ. Իշխաններ, Աստուած տուած է ձեզի իշխանութիւնը, արդար գործածեցէք

դայն, եթէ ձեր կարգին իր անաչառ դատաստանէն կ'ուզէք ազատիլ: Ունակոխ անմեղութեան, կ'ըսէ, մի՛ չփութիք, որովհետեւ վերջնական յաղթանակը պիտի տանի տառապող անմեղութիւնը: Կը յորդորէ հայերը միութեան եւ համերաշխ աշխատանքի, քանի որ միացած ուժերով միայն կեանքի դժուարութիւնները կրնան դիմադրուել եւ լաւագոյն արդիւնքներ ապրկուել: Կը յորդորէ կրկին ու կրկին հարստութեան անյադ իղձը չափաւորել, որ դիւրաւ ազահութեան կամ ցոփութեան կը տանի, մինչ հարստութեան երկու նըպատակներն են կեանքի որոշ դիւրութիւններ ընձեռել եւ կարօտներու պէտքերը հոգալ:

Իբր դարձան կը դնէ քրիստոնէական ապրուած կեանքը, որ իշխաններուն կը սորվեցնէ արդար ըլլալ, հարուստներուն՝ ողորմած, կարօտներուն՝ համբերել եւ ամէնուն յաւիտենական կեանքի անցադիրը ձեռք ձգել: Ան երիտասարդները պիտի յորդորէ կանուխէն հրահանգուիլ առաքինութիւններու մէջ, քանի որ կեանքի պայքարին պատրաստուելու լաւագոյն եղանակն է: Հասուն մարդոց՝ իրենց առնական ոյժին բոլոր թափովը բարին գործել, իսկ ծերերուն իրենց տկարութիւններուն հետեւանքով չլքել պայքարը: Բնականաբար այս բոլոր գաղափարները մեկնութեան օրէնքներու քողին տակ կը դրուին մեր առջեւ:

Ահա թէ որքան այլատարազ տարրերու ծնունդ է մեր գիրքը: Ահա թէ ինչու զինք մեկնիչ նկատել առանց դիտումնաւոր դրիչին ուշ դարձնելու կամ փոխադարձ, զինք չըմբռնել պիտի ըլլար:

Իբր մեկնիչ՝ քանի որ յարատեւ կը ջանայ գտնել նկարագրական իմաստը, գէթ սկզբունքով չիտակ ճամբու մէջ է: Երբ կը ցայտեցնէ բնագրին նաեւ աստուածաբանական կարեւորութիւնը, առաւելութիւն մըն ալ կ'աւելցնէ: Երբ բառերու,

ասութիւններու կամ համարներու իմաստը կը ջանայ լուսարանել բաղդատելով հին թարգմանութիւններու հետ կամ բնագրին ընդհանուր իմաստէն հետեւցնելով քննական սկզբունքի կարեւոր մէկ պահանջին ալ կը բաւարարէ:

Իր քով իբր մեկնիչ զգալի է մասնաւորապէս լեզուագիտական նախապատրաստութեան պակասը, որու հետեւանքով երբայական եւ յունական լեզուներու հետեւանքով մեր մէջ մտած լեզուական դժուարութիւններ կամ քերականական հարցեր դժհասցուցիչ կերպով չի կրնար լուծել:

Հուսկ հետեւելով բարոյական մեկնիչներու, այդ հեղինակներուն առաւելութիւններն ու պակասները միանգամայն ունի:

Իսկ եթէ դիտումնաւոր մեկնիչը նկատենք իր քով, այդ թերութիւններէն շատերը պիտի սքողուին: Իր մտադրութիւնն էր սորվեցնել եւ խորացնել քրիստոնէական կեանքը յարմարագոյն ձեւով: Աստուածաբանական եւ բարոյական առաքինութիւններու տեսակէտով անսպառ բով մըն է այս գիրքը, որոնք ամէն հասակի յարմարցուած ըլլալով կը կերտեն այս գործը օգտակար ամէն հասակի: Ջատագովական կէտերը առաքինական կեանքին եւ կրօնական ճշմարտութիւններուն, կը կազմեն անոր ցանկապատը, որոնք կ'ապահովեն քրիստոնէական առաքինութիւնները դարանակալ թշնամիներու որոգայթներէն: Իսկ գաղափարներու յստակ բեմադրութիւնը հօր մը տաք շունչով օծուն՝ ախորժեկի կ'ընեն անոր ընթերցումը:

Մխիթար զարմանալի յատկութիւններ կը յայտարարէ նոյնիսկ իր աղբիւրներու գործածութեան ժամանակ: Կոռնելիոս աւարիտէ, Բինէտա եւ Ս. Պելլարմինոս մեկնիչները ընտրելով, ընտրութեան լաւութիւնը ցոյց կու տայ: Գիտէ անոնց լաւագոյն եզրակացութիւնները ծաղկաքաղ ընել եւ զանոնք բաղդատել եօթնալեզու-

եան Աստուածաշունչին հետ եւ բոլորը անցնել իր ինքնատիպ տեսութիւններու բովէն, նոր կերպարանք տուած վերարտադրել, պողպատէ միութիւն մը տալով ամբողջին: Իր վերարտադրութիւնը այնքան ինքնատիպ է, որ կարելի է հեղինակի մը կամ նոյնիսկ սեղմ մեկնողական դպրոցի մը սահմաններուն մէջ ամփոփել:

Իր զրական գլխաւոր յատկութիւններն են յստակութիւնը եւ պարզութիւնը, որոնք սակայն երբեք զուհկութեան սահմանին մէջ չեն մտնել, այլ հաճելի պարզ վսեմութեան մէջ կը մնան: Յստակութիւնը ամենախրթին դիրք մը վերլուծելու եւ բացատրելու, արդէն իսկ մտաւոր եւ զրական մեծ ձիրք է: Անդուսպ բերումը ճշմարտութիւնը ջատագովելու եւ պաշտպանելու, տեղեր մը ճառախօսի մը խանդն ալ կ'աւելցնեն:

Լեզուական տեսակէտով ալ մատնանըլիի դիրք մըն է, բացի բայերու ունիթորական քանի մը ձեւերէն (որոնք համեմատաբար իր դարուն միւս հեղինակներուն՝ սակաւաթիւ են) եւ մէկ երկու բառերէ կամ հոլովի ձեւերէ (մարդիք, մարդիս, որդոն) շարադրութիւնը զրաբարի հոգեբանութեան համաձայն է: Մատթէի մեկնութեան հետ ամէնէն աւելի այս գըր-

քով օգնած է զրաբարը մաքրելու խթնաբանութիւններէն եւ մօտեցնելու հին հայկաբանութեան:

Ամփոփենք մեր տեսութիւնները: Ժողովովի մեկնութիւնը ինքնատիպ վերարտադրութիւնն է կաթողիկէ մեծ մեկնիչներու աշխատութիւններուն: Արդի մեկնիչի աչքով նկատուած զգալի է միայն լեզուական շուրջ նախապատրաստութեան մը պակասը: Լեզուական տեսակէտով Մխիթարի առաջին զրաւոր ինքնագիր երկասիրութիւնն է, որ զգալի չափով մաքրած է զրաբարը օտարաբանութիւններէ եւ խորթութիւններէ: Հուսկ առաջին մեկնողական գործն է մեր արդի մատենագրութեան մէջ, որ արեւմտեան մեկնիչներու գործածութիւնը լայն չափերով մտցուցած է մեր մէջ: Անտարակոյս Մատթէի Աւետարանին արժանաւոր կարապետն է եւ նախագաղափարը, եւ անուղղակի՝ Չամչեանի եւ Աւետիքեանի մեկնողական հոյակապ արտադրութիւններուն:

Իր ոճին պարզութիւնը եւ յստակութիւնը, միացած բեմադրութեան ջերմութեան հետ, դայն կ'ընեն նաեւ մեր վերածնող մատենագրութեան առաջին գոհարներէն մին:

Հ. ՅՈՒՍԵԿ ՊՈՒՇԼԻԿԵԱՆ

